



ALGIRDAS KAZLAUSKAS

Vilniaus universitetas

RELIGIJOS VEIKSNIO TYRIMŲ POLITIKOJE ATGIMIMAS IR CIVILIZACIJŲ KONFLIKTO KRITIKA

The Rebirth of the Religious Factor in Political Research
and the Critique of the Clash of Civilizations

SUMMARY

After long centuries of political secularisation, September 11 forced world academics to return to the issue of religious influence on world politics. In this thesis the most important scientific works from 1970s onwards that analyse religious revival are discussed and systematised. Also, main stages of the evolution of studies are distinguished. Moreover, main critical observations provided to scientists of politics and religion by traditional schools of international relations (i.e. realism and liberalism) are introduced and systematised. To achieve this, a separate case of criticism towards the clash of civilisations theory developed by the most prominent scientist in the field Samuel P. Huntington has been chosen. When analysing realist and liberal counter-arguments, one can find the reasons, why religion is not considered to be important in the formation of world politics.

SANTRAUKA

Po ilgų sekuliarizacijos amžių politikoje 2001 m. rugsėjo 11-oji pasaulio akademikus paskatino atsigręžti į religijos daromą įtaką pasaulinei politikai. Darbe aptariami bei sisteminami iškiliausi nuo XX a. septinto dešimtmečio prasidėjusį religinį atgimimą analizuojantys moksliniai veikalai, išskiriami pagrindiniai tyrimų raidos etapai. Be to, yra pristatomos ir sisteminamos pagrindinės kritinės pastabos, kurias religijos ir politikos santykių tyrėjimams pateikia tradicinės tarptautinių santykių mokyklos – realizmas ir liberalizmas. Šiam tikslui pasiekti buvo pasirinktas kitoks būdas – kritika, skirta žymiausio minėtosios srities atstovo Samuėlo P. Huntingtono civilizacijų konflikto teorijai. Analizuojant realistų ir liberalų kontraargumentus galima iš arčiau susipažinti, kokios priežastys lemia, jog religija tarptautiniuose santykiuose nėra laikoma svaria jėga formuojant pasaulio politiką.

RAKTAŽODŽIAI: religija, civilizacijų konfliktas, tarptautiniai santykiai, realizmas, liberalizmas, kritika.

KEY WORDS: religion, clash of civilisations, international relations, realism, liberalism, critique.

IVADAS

Šiomet minimos dešimtosios 2001 m. rugsėjo 11 d. teroristinių išpuolių Vašingtone bei Niujorke metinės. Šis įvykis sujaudino visų pasaulio kraštų žmones, daugelį valstybių privertė, o kai kur net radikaliai, permąstyti užsienio ir vidaus politikos kryptis bei prioritetus. Nors rugsėjo vienuoliktoji yra nuolat linksniuojama ir vadinama viena svarbiausių datų globaliai politikai po Šaltojo karo baigties, tikrąjį šios svarbos mastą veikiausiai galės įvertinti tik ateities kartos, retrospektyviai analizuodamos tarptautinių santykių transformacijų istorines slinktis. Kita vertus, jau dabar galime matyti seniai užmiršto ir ilgą laiką marginaliu politikoje laikyto religijos veiksnio atgimimo užuomazgas, kurio vienu ryškiausių manifestų ir tapo minėtoji rugsėjo 11-oji.

Vis dėlto kalbos, jog politikoje sekuliarusis pradas patiria vis didesnę spaudimą iš trečiojo pasaulio šalių visuomenių, prasidėjo jau giliais Šaltojo karo laikotarpio metais. Tai buvo siejama su septintojo, aštuntojo dešimtmečio įvykiais: religinio fundamentalizmo dvasios užgimimu Artimųjų rytų regione, protestantų fanatikų judėjimais Amerikoje bei Romos katalikų bažnyčios atsiskirimu į politiką, kai į Šventąjį sostą buvo išrinktas Jonas Paulus II. Tačiau tuo metu besivaržančių supergalybių Jungtinių Valstijų ir Sovietų Sąjungos dominavimas šioms procesams neleido įgauti pagreičio tarptautinės politikos mastu, sprausdamos religinius-politinius nesutarimus į regioninį, periferinį lygmenį.

Nors bipoliarinė pasaulio sistema nuostojo egzistuoti, iš esmės kartu su komu-

nistinio lagerio žlugimu 1989–91 metais, akademinėje bendruomenėje ryškesnės inovacijos ėmė formotis kiek vėliau. Spėlionių, kaip toliau turėtų vystytis tarptautinė sistema, buvo nemažai ir įvairių, bet veikiausiai daugiausia dėmesio, o kartu ir kritikos, susilaukė Harvardo profesoriaus Samuelo P. Huntingtono teorija apie civilizacijų susidūrimus.

Šiuo straipsniu norima apžvelgti porą probleminių tarptautinių santykių ir religijos sąveikos aspektų, atsispindinčių pastarųjų keliasdešimties metų mokslinėje literatūroje. Pirma, apžvelgiant žymiausius ir svarbiausius šio laikotarpio darbus, nagrinėjančius kintantį religijos vaidmenį pasaulinėje politikoje, išskirti pagrindinius chronologinius etapus bei apibūdinti jų ypatumus. Išanalizavus šį aspektą tampa lengviau suvokti, kaip ir kodėl keitėsi tiek religijos įtakos politikai vertinimas, tiek ir požiūris bei retorika viešai svarstant kultūrinės-civilizacinės tapatybės metamus iššūkius šiandienos multipoliariniame pasaulyje.

Antra, apžvelgti bei susisteminti kritiką, kurią paprastai patiria religijos ir politikos santykių tyrėjai. Šiuo atveju pasirinktas vienas iškiliausių tokio tipo veikalų – Huntingtono civilizacijų konflikto teorija. Yra išskiriamos dvi stambiausios Huntingtono kritikų kryptys, daugiau ar mažiau atstovaujančios realizmo bei liberalizmo tarptautinių santykių stovykloms. Taip pat bus pateikta keletas kai kurioms Huntingtono tezėms prieštaraujančių argumentų iš ne politikos mokslų terpėje dirbančių tyrinėtojų. Tai apibrėžti kaip atskirą grupę sudėtin-

ga, tačiau juos vienija įsitikinimas, jog religinė mintis žingsnis po žingsnio atkariauja kadaise dėl politinės sekulari-

zacijos proceso prarastas pozicijas ir sėkmingai tampa svarbia tarptautinę politiką formuojančia jėga.

RELIGIJOS VEIKSNIO TYRIMŲ POLITIKOJE ATGIMIMO RAIDA

Maxas Weberis, garsus XIX–XX a. vokiečių sociologas, teigė, jog Vakaruose nuo Naujųjų Amžių prasidėjo *Welt Entzauberung* (vok. pasaulio atkerėjimo) procesas, kuris reiškia nuoseklų religijos kaip iracionalaus tikėjimo įtakos menkimą mokslo ir racionalaus proto naudai. Karlo Marxo šalininkai apskritai tvirtino, jog religija yra superstruktūra, sukurta tam, kad aukštesniosios klasės suvaldytų ir pavergtų žemasias¹. Sekularizacija savo įtakos viršūnę pasiekė kartu su komunistine Spalio revoliucija Rusijoje 1917 m. Laikotarpis tarp šios datos ir septintojo dešimtmečio antros pusės, anot Timothy S. Shah ir Monicos D. Toft, yra sekularizacijos aukso amžius. 1966 m. amerikiečių žurnalas *Time* išleidžia eilinį savo numerį su provokatyvia užklausa ant viršelio – *Is God Dead?* (angl. Ar Dievas mirė?), tarsi parodydamas, jog anksčiau tokia šventvagiška mintis tą dien buvo tapusi kone realybe.

Bet jau kitais metais sekularaus nacionalizmo ideologas, Egipto prezidentas Gamalas Abdelas Nasseris patiria triuškinantį pralaimėjimą prieš Izraelio armiją². Tuo pat metu kita idėjinio sekularizmo ikona, komunistas ir anarchistas Ernesto „Che“ Guevara, buvo pagautas ir nušautas Amerikos CIA ir Bolivijos specialiųjų pajėgų karių³. Šie ir vėliau vykę įvykiai, konservatyvios ir religingos Likud partijos atėjimas į valdžią sąlyginai sekularioje Izraelio valstybėje,

1979 m. Irano islamo revoliucija, Jono Pauliaus II prisidėjimas prie kovos prieš komunizmą ir Romos katalikų bažnyčios reformos, stipriai atsiliepusios „trečiajai demokratizacijos bangai“, kuri kartais vadinama „katalikybės banga“⁴, žymėjo tendencingą vyraujančių sekularizacijos pozicijų menkėjimą. Vis dėlto akademinėje erdvėje, ypač tarptautiniuose santykiuose, tebedominavo „sekularioji bažnyčia“⁵.

Elizabeth Hurd teigia, jog šiuolaikinė tarptautinių santykių teorija euro-amerikietišką religijos ir jos atskyrimo nuo politikos sampratą taiko kaip natūralią ir savaime aiškia socialinių mokslų prielaidą⁶. Tačiau egzistuoja ir priešinga nuomonė, jog sekularizacija yra specifinės interesų grupės, turinčios galią ir valdžią, projektas arba siekinys⁷. José Casanova savo ruožtu išskiria tai, jog vakarietiškos sekularizacijos teorijos, kurios turėjo didžiausią įtaką tarptautinių santykių disciplinos formavimuisi, pasižymi trimis pagrindiniais savo šališkumą bei neuniversalumą parodančiais bruožais: protestantiškos kultūros tipo religijos samprata, prielankumu liberalioms politikos ir viešosios sferos koncepcijoms bei šališkumu nacionalinei valstybei kaip sisteminiam analizės vienetai⁸. Turint omenyje šiuos tarptautinių santykių mokslo ypatumus, nėra stebėtina, jog nemažas kiekis politikos mokslų tyrėjų neadekvačiai vertina sistemiskai alterna-

tyvaus tipo religinių-politinių režimų įtaką globaliai politikai arba apskritai kvestionuoja tokių politinių vienetų susiformavimo galimybę⁹.

Kennethas D. Waldas ir Clyde'as Wilcoxas savo bendrame darbe *American Political Science Review* žurnale, remdamiesi Carnegie instituto apklausomis, iškelia mintį, jog dar viena priežastis, kodėl politikos moksluose religija ignoruojama, yra tai, kad šiuo metu absoliuti dauguma mokslininkų yra nereliginiai arba net priešiški religijai žmonės. Anot apklausų, kurios buvo tikslingai rengiamos nuo praėjo amžiaus septintojo dešimtmečio pabaigos, politikos tyrėjų skaičius, apėmęs asmenis, besidominčius arba išitraukusius į religinę veiklą, stipriai sumažėjo. Per 15 metų, t. y. nuo 1969 m. iki 1984 m., mokslininkų dalis, kurie yra nereliginiai, padidėjo nuo 33 % iki 45 %¹⁰.

Kartu su Irano islamo revoliucija, kuri kone tiesiogiai pasisėkė dėl amerikiečių islamo religijos nuvertinimo¹¹, ir Krikščioniškosios dešinės judėjimu Jungtinėse Valstijose ėmė formotis tam tikra disciplina (*subfield*), kurios atstovai nagrinėjo religijos ir politikos ryšius. Vis dėlto tai buvo daugiausia kitų socialinių ir humanitarinių mokslų disciplinų tyrimai. Šios bendruomenės nesugebėjimas publikacijomis prasibrauti į politikos mokslų žurnalų flagmaną *American Review of Political Science*, parodė, koks laikinas ir silpnas buvo susidomėjimas religijos keliamomis problemomis politikoje¹².

Tuo metu pasaulio dėmesį patraukė Šri Lankos pilietinis karas (pradžiai 1983 m.) tarp vietinių budistų singhalų bei atvykėlių iš Indijos palikuonių tamilų, kurių pagandinė religija yra induiz-

mas. Nors konfliktas su pertraukomis tęsėsi iki pat 2009 m., o įtampa tarp kariavusių pusių tebeišlieka iki šiol, didesnio atgarsio tarp tarptautinių santykių specialistų Vakaruose nesulaukė¹³.

Vis dėlto religijos inspiruotų politinių judėjimų atgimimas tarptautiniuose santykiuose tebesitęsė ir savo savitumu traukė kai kuriuos akademikus toliau gilintis ir vykdyti vis išsamesnius šio fenomeno tyrimus¹⁴. Tokias nuotaikas kurstė nacionalistinės induistų partijos pergalės Indijoje bei išibėgėjęs bruzdesys islamo pasaulyje, visų pirma, palestiniečių intifada prieš Izraelio valdžią, turinti gilią religinę potekstę¹⁵, bei rusų komunistų vadovaujamos karinės kampanijos nesėkmė prieš Afganistano modžahedų pajėgas. Akivaizdžiai nevienareikšmiškos reakcijos susilaukė ir Persų įlankos karas, kuris vakariečių akimis buvo teisėta Jungtinių Tautų organizuota teisingumo akcija, o daugelio islamiškų visuomenių sutiktas kaip modernios formos Kryžiaus žygis prieš musulmonus¹⁶.

Naujo tipo požiūrio į pasaulinius konfliktus formavimėsi neatsitiktinai ypatingą vaidmenį suvaidino tarptautinės pasaulio tvarkos metamorfozės – Šaltojo karo pabaiga. Tai reiškė, jog žlugus vienai iš dominavusių supergalybių, ant tarptautinės scenos bus galima išvysti alternatyvių politinių jėgų, kurias iki šiol nustelbdavo dėmesys įtampai tarp kapitalizmo ir komunizmo. Bernardas Lewis buvo vienas pirmųjų, pabandžiusių įnešti naujų kategorijų ir aiškumo į besiformuojančios pasaulio tvarkos dėsnių aiškinimą. Netiesiogiai atsakydamas į plačiai pagarsėjusį Francio Fukuyamos perdėtai optimistinį pasaulėvaizdžio va-

riantą, jis teigė, jog vakarietiškos formos sekuliari demokratija kai kurių civilizacijų dominuojamuose kraštuose yra organiškai svetima visuomenės santvarkos bei valdymo forma¹⁷.

Inspiruotas Lewiso termino *clash of civilizations* Huntingtonas paskelbė tokio paties pavadinimo straipsnį, o po kelerių metų išleido ir knygą, šiais darbais iškeldamas mintį, jog pasaulio politika eina naujos paradigmos linkme. Civilizaciniai, kultūriniai, religiniai skirtumai, anot jo, ateityje lems didžiausius ir aršiausius politinius konfliktus¹⁸. Huntingtono idėjas galima laikyti lūžio tašku XX a. pabaigos religijos veiksnio tyrimų atgimimo sąjūdžio raidoje. Civilizacijų konflikto teorija buvo sutikta kritiškai, tačiau ne abejingai, skirtingai nuo daugumos iki tol rašiusių mokslininkų darbų. Huntingtonas ne tik rekonstravo tarptautinius santykius pagal naują realybę, tačiau ir pateikė tam tikrą normatyvinę vertinimą savai, Vakarų civilizacijai. Dauguma vėliau apie religijos ir politikos santykį rašiusių autorių beveik neišvengiamai vartoja Huntingtono suformuluotas kategorijas bei sąvokas, net jei pačiai teorijai ir nepritaria.

Panašaus pobūdžio reakciją, kokią buvo inspiravusios civilizacijų konflikto tezės akademinėje bendruomenėje, realiame politiniame gyvenime sukėlė rugsėjo 11-osios teroristiniai aktai Amerikoje. Tai tapo tarsi impulsu nemažai daliai garsių politikos mokslų ir tarptautinių santykių specialistų atidžiau pažvelgti į religijos iššūkį, metamą tradicinei pasaulio tvarkai. Kai kurie iš jų netgi pakeitė savo pozicijas. Buvęs idėjinis Huntingtono oponentas Fukuyama po rugsėjo

11-osios pripažino, jog jo teorija apie istorijos pabaigą buvo veikiau siekinys nei realybės atspindys. Taip pat išreiškė viltį, jog Vakarų civilizacijos nešama sekuliarios demokratijos ir liberalizmo dvasia ilgainiui taps priimtina visoms pasaulio kultūroms¹⁹. Apie postsekuliarų amžių ėmė kalbėti ilgametis sekuliarizmo ideologas Juergeną Habermasas²⁰.

Ronaldas Inglehartas su Pippa Norris, pateikę kiekybinį tyrimą, kuriuo bandė patikrinti Huntingtono civilizacijų konflikto realumą, stipriai kritikavo šią teoriją, pagrindiniu leitmotyvu pasirinkdami iš apklausos gautus duomenis apie religijos blankimo tendencijas pasaulyje bei menką jos įtaką lemiant politinius sprendimus²¹. Savo knygoje *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide* šie autoriai toliau vystė sekularizacijos bei modernizacijos tarpusavio ryšius, darydami išvadą, jog menkstant žmonių mitybos priklausomybei nuo gamtos stichijų, augant industrializacijai bei pragyvenimo lygiui, palaipsniui dingsta ir poreikis gyvenimo saugumo jausmą sieti su antgamtinėmis galiomis bei transcendencija²². Vis dėlto 2006 m. vykusiame *The Pew Forum and the Council of Foreign Relations* renginyje Inglehartas patvirtino, jog jo gvildenta sekularizacijos ir religijos nykimo teorija buvo tik iš dalies teisinga. Patikrinęs preliminarius savo vadovaujamos *World Value Survey* organizacijos atlikto tyrimo duomenis jis suformulavo išvadą, jog sekularizacijos procesas reiškė ne tik religijos įtakos visuomenės gyvenimui menkimą, tačiau ir populiacijos prieaugio rodiklių smukimą žemiau reprodukcijos ribos. Šis faktas, jo žodžiais tariant, tapo sekularizacijos

duobkasiu bei akstinu religijos veiksnio politikoje atgimimui²³.

Huntingtono teiginys, jog modernizacija ir vesternizacija yra du skirtingi ir nebūtinai susiję visuomenės vystymosi elementai²⁴, buvo patvirtintas ir kito ilgus metus sekularizacijos teorijų adeptu vadinto garsaus sociologo Peterio L. Bergerio. Jis rašo, jog anksčiau, t. y. šeštąjį–septintąjį dešimtmečius, buvo manyta, kad vykstant modernizacijos procesui simultaniškai turi vykti ir sekularizacija. Tačiau prabėgus keletui dešimtmečių paaiškėjo, jog modernizacija sukelia sekularizaciją tik kai kuriuose kraštuose, o kituose vyksta kone priešingi dalykai – kontrasekularizacija²⁵.

Scottas M. Thomas eina toliau, jis tvirtina, jog klaidingos yra ne tik sekularizacijos teorijos, tačiau ir iš jų gimusios pagrindinių tarptautinių santykių mokyklų prielaidos. Jis, patvirtindamas Huntingtono įžvalgą, jog tarptauti-

niuose santykiuose gimsta nauja paradigma, teigia, kad religijos nulemtus politinius sprendimus galima suprasti ir teisingai įvertinti tik tada, kai religija bus pripažinta kaip alternatyvus naratyvas Apšvietai ir kitoms sekuliaroms pasaulėžiūroms, ant kurių pamato pastatyti visi šiuolaikiniai socialiniai mokslai²⁶.

Andreasas Osianderis rašo, kad tarptautinių santykių tyrėjai skiria tiek mažai dėmesio religiniams reikalams dėl to, kad religija nuo Vestfalijos sutarties 1648 m. buvo atskirta nuo valstybės kaip nesutarimus kelianti jėga ir nuo to laiko dirbtinai nebuvo laikoma svarbiu reiškiniu formuojant politiką²⁷. Ilgainiui toks pasaulėvaizdis tapo savaime aiškus politinių mokslų prieigos taškas, nors vestfalinė tarptautinė sistema egzistavo tik Vakarų pasaulyje, jos pagrindiniai postulatai ir kategorijos buvo imtos normatyviai taikyti ir kitiems pasaulio kraštams.

CIVILIZACIJŲ KONFLIKTO TEORIJOS KRITIKA

Kaip jau buvo minėta, civilizacijų konflikto teorija tapo vienu ryškiausių darbų apie religijos atgimimo politikoje XX a. antroje pusėje problematiką. Nors atsakymai Huntingtonui pasipylė labai įvairialypiai, tačiau daugumą naudotų argumentų galima atpažinti pagal tam tikras kategorijas, priklausančias skirtingoms tarptautinių santykių analizės mokykloms. Visų pirma reikia išskirti tradicinėms srovėms priklausančius kritikus, kurie vienaip ar kitaip savo mintis bei pastabas dėliojo sau primintiniausio tarptautinių santykių aiškinimo metodu.

Politikos moksluose Šaltojo karo metais susiformavo dvi svariausios ir daugiausiai šalininkų turėjusios grupės – realistai ir liberalai / pliuralistai. Pirmieji globalios politikos akademinės analizės lygmenyje užėmė dominuojantį vaidmenį nuo Antrojo pasaulinio karo, o antrieji tenkinosi amžino kritiko, oponento vaidmeniu, kuris keičiantis intelektualinėms madoms tai sustiprėdavo, tai susilpnėdavo. Be šių dviejų stovyklų, galima išskirti ir tečiąją Huntingtono teorijos kritikos tendenciją, ne iš politikos mokslininkų pusės. Atsižvelgiant į tai, šiam pogrupiui darbe bus skiriama mažiausiai dėmesio.

CIVILIZACIJŲ KONFLIKTO KRITIKA IŠ REALIZMO PERSPEKTYVŲ

Pradedant kalbėti apie realizmo mokyklos kritiką reikia pastebėti, jog pati svarbiausia, jų nuomone, Huntingtono teorijos silpnybė yra perdėtas civilizacijų vaidmens tarptautinių santykių pokyčiams akcentavimas. Pasak Fouado Ajami, šiuolaikiniame pasaulyje padaugėjo anarchijos, o valstybės kaip buvo, taip ir liko vienišos, gal net dar vienišesnės nei iki šiol, todėl gali pasikliauti tik savimi²⁸. Johnas Gray teigia, jog tarptautiniai konfliktai tebekyla ne dėl civilizacijų susidūrimų, bet dėl skirtingų valstybių interesų²⁹. Savo ruožtu Pierre'as Hassneris tvirtina, jog Huntingtonas tarptautinių santykių „biliardo kamuoliuko“ modelyje pakeisdamas pagrindinius veikėjus iš valstybių į civilizacijas, padaro klaidą, kuri lemia principinį jo teorijos ydingumą³⁰. Iš kitos pusės, perfrazuojant patį Huntingtoną, galima pastebėti tam tikrą kritikuojamų elementų nesutapimą su orginalia teorija. Visų pirma, autorius tiek knygoje, tiek straipsniuose apie civilizacijų konflikto problematiką ne kartą kartojo, jog būtent valstybės, o ne kas kitas, ir epochoje po Šaltojo karo išliks pagrindiniais tarptautinių santykių veikėjais³¹. Be to, šiuo teiginiu iš esmės paremta ir visa kita Huntingtono teorijos struktūra. Civilizacijas kaip pakaitalus Huntingtonas veikiau iškelia ne valstybių, o ideologijų užimamoms pozicijoms. Tai reiškia, jog epochoje po Šaltojo karo valstybės bus linkusios vienytis ne ideologiniais, o kultūriniais-religiniais pagrindais³².

Ajami, tęsdamas savo mintį, teigia, jog nors kultūrinis tapatumas yra patvarus reiškinys, tačiau, jo manymu, ne ci-

vilizacijos valdo valstybes, o priešingai³³. Anot Engino I. Erdemo, Huntingtono civilizacijų konflikto paradigma yra redukcionistinė, todėl negeba paaiškinti, kodėl konfliktai vyksta ir civilizacijų viduje³⁴. Šiuo klausimu jam pritaria Masa-kazu Yamazaki bei Albertas L. Weeksas manydami, kad lūžio linijos (*fault lines*) egzistuoja ne tik tarp atskirų civilizacijų, tačiau ir jų viduje, kur jas paprastai žymi valstybių sienų ribos³⁵.

Edwardas W. Saidas, dėstydamas savo kritines pastabas apie aptariamąją teoriją, neapsieina be kandesnių vertinimų Huntingtono ir jo pirmtako Lewiso atžvilgiu. Jis teigia, jog tokia sąvoka kaip civilizacinis tapatumas neegzistuoja, ir bandymas išvelgti kokius nors vidinius panašumus, kad ir tarp islamo šalių, rodo visišką neišprusimą ir polinkį užsiiminėti demagogija. Didelė vidinė dinamika bei platus spektro pliuralizmas islamo civilizacijoje neleidžia jos laikyti solidžiu vienetu³⁶.

Savo straipsnyje „If Not Civilizations, What?“ Huntingtonas bando spėti, kodėl jo iškelta idėja sukėlė tokį didelį ažiotažą tarp tų intelektualų, kurie Šaltojo karo aplinkybių įpratinti vis dar tikėjosi, jog esminių pasikeitimų valstybių elgsenoje neįvyko ir neįvyks daug metų į priekį. Jo manymu, iš dalies aštrų puolimą išprovokavo pati realybė, daugeliu atskirų atvejų patvirtindama padidėjusį civilizacijos vaidmenį tarptautinės politikos kuluaruose. O tai automatiškai reiškė, jog senoji realizmo paradigma, patirdama stiprius smūgius, nebesijaučia taip užtikrintai kaip iki šiol. Tai pajutę jos šalininkai galėjo pasirinkti du gali-

mus išeities kelius: priimti naujos pasaulėžiūros atstovus į savo tarpą arba nekreipti dėmesio į tai, kas nepatenka į jų teorijos rėmus³⁷. Pirmoji alternatyva reikštų artėjimą ne tik prie metodinės, bet ir prie vertybinės metamorfozės, o antroji, šiuo atveju, daugeliui tapo švelnesniu išeities tašku.

Argumentas, kuriuo operuoja Huntingtonas reaguodamas į kritiką dėl nepaaiškinamų konfliktų civilizacijų viduje, yra teorijos lankstumas. Paprastai jos priešininkai į civilizacijų konfliktą žvelgia ne holistiškai. Priešingai, jo manymu, teorija yra kritikuojama fragmentuotai, iš bendro konteksto išimama keletas teiginių, kurie dėl to tampa nebeadekvatūs realybei. Šiuo atveju kalba eina apie Huntingtono teiginio, jog civilizacijos nėra monolitinės, o jų ribos yra nuolat besimainančios ir aiškios pabaigos neturinčios linijos³⁸. Skirtingų kultūrų žmonės tarpusavyje konkuruoja ir bendrauja. Mastas, kuriuo civilizacijos skiriasi viena nuo kitos, įvairuoja labai plačiai. Tačiau nepaisant visa to, anot Huntingtono, civilizacijos yra reikšmingi dariniai, ir nors ribos tarp jų retai kada būna aiškios, jos egzistuoja.³⁹

Tai, kad islamo civilizacija neturi *core state* (ašinės valstybės) ir jos viduje egzistuoja didelė politinių pozicijų įvairovė, Huntingtono manymu, yra jos privalumas, o ne trūkumas⁴⁰. Lyderiaujančios šalies nebuvimas reiškia, jog šios civilizacijos žmonių įkvėpėjas yra ne materialus vadas, o Dievas, kuriam vienam turi paklusti visi musulmonai. Visas islamo pasaulis yra viena bendruomenė, kuri valdoma iš vieno centro, tad žemiškosios valstybės yra tik laikini, daugiau-

sia europiečių imperializmo padariniai, neturintys tvirto legitimumo⁴¹.

Dar vienas argumentas, vartojamas Huntingtono teorijai kritikuoti, yra tai, jog kai kurie konfliktai, kuriuos jis laikė civilizaciniais, iš tiesų kilo dėl kitų priežasčių. Pavyzdžiui, serbų, kroatų bei bosnių konfliktas, pasibaigęs praėjo amžiaus paskutinio dešimtmečio viduryje, buvo tik šių tautų elito nesutarimų padarinys⁴². Ajami tvirtina, kad karas Bosnijoje buvo ne civilizacinis, o struktūrinis konfliktas, mat kaimiškose provincijose gyvenę serbų tautos atstovai karine prievarta išreiškė nepasitenkinimą miestų gyventojais ir jų vykdoma politika, kurių daugumą sudarė kroatai⁴³.

Huntingtono aprašomo prieš Vakarus ir jų įtakos augimą nukreipto galimo kintų ir islamo aljanso prielaidos taip pat klaidingos. Ajami mano, jog Kinijos, Šiaurės Korėjos, Libijos, Irano ir Sirijos bendradarbiavimas ginklų prekybos srityje tėra tik šių šalių vadovų asmeninės moralės klausimas, nes jie susidėtų su bet kuria šalimi nepaisydami civilizacinių prieštarų, kad tik prekės būtų paruoštos ir jų kaina priimtina⁴⁴.

Atskirų valstybių interesais taip pat bandoma aiškinti radikalių islamistų atakas prieš Vakarų šalis, dalyvaujančias Jungtinių Valstijų vadovaujamoje koalicijoje prieš terorą. Zbigniewas Brzezinski yra įsitikinęs, jog karinė agresija iš islamo ekstremistų pusės yra sukelta „netinkamo“ Jungtinių Valstijų elgesio su kai kuriomis musulmonų valstybėmis, tokiomis kaip Iranas, Irakas, Afganistanas, Libija, Sirija ar Pakistanas. Antagonizmą stiprina ir amerikiečių noras bet kokia kaina išlaikyti ir plėsti savo

įtaką Artimųjų Rytų regione, o ypač tai siejama su palaikymu bei pagalba Izraelio interesams ir jų įgyvendinimui⁴⁵.

Pagrindinė Huntingtono teorijos mintis yra tai, kad valstybės, kurių valdžiai religinės bendruomenės daro didesnę ar mažesnę įtaką, nėra sau pakankami vienetai, besielgiantys tik taip, kaip jiems sufleruoja jų interesai ar poreikiai. Priešingas mąstymas, anot autoriaus, yra tipinis nemoralaus *homo oeconomicus* brožas, kuriam *raison d'être* yra gyvybės išsaugojimas bei saugumo užsitikrinimas. Panaši pasaulėžiūra susiformuoti galėjo tik dirbtinai sekuliarizuotose Vakarų valstybių visuomenėse, tad šių vertybių propagavimas yra geriausias vakarietišku „vertybinio imperializmo“ pavyzdys. Kultūrinės-religinės moralės veiksnio ignoravimas bandant aiškinti valstybių elgesį tarptautinėje sistemoje yra pagrindinė Vakarų intelektualų prielaida, kylanti iš universalistinės paradigmos dominavimo. Ši teigia, jog egzistuoja objektyvios žmogaus gyvenimo vertybės, kurios yra būdingos visiems individams, nesvarbu, kokioje kultūrinėje terpėje jie augo bei vystėsi⁴⁶.

Civilizacijų susidūrimo teorija, pasak Huntingtono, yra pajėgi paaiškinti ne tik konfliktų kilmę tarp atskirų civilizacijų atstovų, bet ir pačių civilizacijų viduje. Pilietinio karo Irake priežastis yra ne tiek noras vienai iš grupuočių valdy-

ti, kiek karas tarp sunitų ir su Vakaraus susidėjusių šiitų, kurie traktuojami kaip islamo išdavikai. Be abejonės, šiuo atveju negalima atmesti ir realistinių abiejų stovyklų vadovų materialių interesų – valdžios godulio. Tačiau akivaizdu, jog savižudžiai teroristai savo gyvybes aukoja ne vien dėl žemiškų tikslų. Būtent čia ir susikerta vakarietiškos ir nevakarietiškos kilmės vertybių sistemos, kurios viena kitos paaiškinti iš tikrųjų yra nepajėgios.

Realizmas kaip pagrindinis tarptautinių santykių aiškinimo būdas buvo labai palankus Šaltojo karo metais. Tada pasaulio šalys dėl dviejų labai stiprių polių priešpriešos bijojo pasiskelbti trečiosios alternatyvos atstovėmis, idant viena ar iškart abi konkuruojančios supergalybės nesugalvotų pradėti traktuoti išsišokėlių kaip priešininko provokacijos, kas automatiškai reikštų nemalonės užsitraukimą arba net patekimą į kryžminę ugnį. Prie bipoliarinės pasaulio tvarkos pripratę mokslininkai netraktavo Šaltojo karo pabaigos kaip esminio lūžio taško tarptautinėje politikoje, tad savo analitinių nuostatų bei metodikos neadaptavo prie pasikeitusios situacijos realijų. Religijos veiksnio politikoje tyrinėtojai yra sutinkami kaip novatoriai ir senų tradicijų laužytojai, todėl nenuostabu, jog jų mintys ir idėjos nevisada randa pritarimą Vakarų intelektualų tarpe.

CIVILIZACIJŲ KONFLIKTO KRITIKA IŠ LIBERALIZMO PERSPEKTYVŲ

Vienas garsiausių liberalizmo veikėlių, pasakojančių, ko galima laukti globalinėje politikoje po Šaltojo karo, buvo Fukuyamos darbas *The End of History and*

the Last Man. Manyta, jog žlugus komunistiniam lageriui Rusijoje, Vakarų pasaulyje vyravusios ekonominės tarpusavio priklausomybės tendencijos turėtų

užvaldyti tiek buvusias komunistines šalis, tiek jokiems blokams nepriklausius pasaulio kraštus. Ideologinė, kultūrinė ar religinė priešprieša turi nublankti prieš ekonominius interesus, kurie savo ruožtu skatina demokratijos sklaidą. O žinant Vakaruose populiarią lozungą, jog „demokratijos tarpusavyje nekariauja“, išeity, kad pasaulis artėja prie stambių konfliktų eros pabaigos⁴⁷. Tai patvirtindamas Gunnaras Matthiessenas teigia, kad Huntingtono vizija, neva kultūrinės ribos ateityje taps mūšio laukų fronto linijomis, yra mažai tikėtina dėl vis spartėjančios tarpkultūrinės komunikacijos, politinės ir ekonominės tarpusavio priklausomybės bei kitų globalizacijos procesų plėtros. Ramus ekonominis bendradarbiavimas turėtų užglaistyti civilizacinius skirtumus ir skirtingų stovyklų atstovus priversti pasirašyti neformalią pasaulinės taikos sutartį⁴⁸.

Politinio leksikono idiomą – *We study war no more because war is no more*⁴⁹ – buvo populiaru tiek po Pirmojo, tiek po Antrojo pasaulinio karo, tačiau kaip vėliau parodė istorija, nei viena, nei kita pasaulinės tvarkos „revoliucija“ tarptautinių karų neužbaigė. Atitinkamai tarpukariu pasaulis pažino, ką reiškia komunizmas bei nacizmas, o pokario laikotarpiu per daugiau nei pusę amžiaus patyrė visus Šaltojo karo „privalumus“. Panaši situacija kartojasi ir po menamos liberalizmo pergalės bei „istorijos pabaigos“: autoritarinės tendencijos Rusijoje, nei moralinių, nei įstatyminių pančių nekaustomas Kinijos galios augimas, religinio ekstremizmo bei terorizmo keliamos grėsmės globaliai taikai niekaip neleidžia užmiršti karinių strategijų planų kūrimo⁵⁰.

Nepaisydami šių procesų, liberalai civilizacijų konflikto idėją įvardija kaip neatitinkančią tikrovės. Pasak Dieterio Senghaaso, pasaulis yra linkęs eiti suvienodėjimo link⁵¹, o Huntingtonas, klaidingai traktuodamas skirtingas civilizacijas, ypač islamą, jiems primeta iracionalaus subjekto vaidmenį, neva šis savo materialius poreikius yra linkęs išmainyti į dvasinius. Ateities nesutarimai remsis išskiriančiais ir ne visada sutampančiais ekonominių interesų, o ne kultūriniais pagrindais. Konfliktus sukelia materialinių gėrybių perskirstymo problemos, kurios vėliau nulemia kovą tarp skirtingų kultūrinių identitetų, o ne atvirksčiai⁵².

Kaip jau buvo minėta anksčiau, dėl klaidingos musulmonų vertybių sistemos prielaidos Huntingtoną kritikuoja ir Norris bei Inglehartas. Jų atliktas tyrimas parodė, jog Vakarų vertybės iki šiol jau yra gana giliai įsišaknijusios ne vakariečių mąstyme ir priimamos taikiai. Ypač tai pasakytina apie panašumus tarp musulmonų ir vakariečių vertinant politinio dalyvavimo bei demokratijos idealus⁵³. Didžiausias skirtumas, skiriantis šių dviejų civilizacijų žmones, atliekant šią apklausą, buvo užfiksuotas dėl požiūrio į religinio autoriteto svarbą. Tačiau teksto autoriai šio faktoriaus plačiai neaptaria ir jam didelės reikšmės savo išvados neteikia. Jiems antrina ir Jeane J. Kirkpatrick su Kishore Muhubani teigdami, kad didelių vertybinių skirtumų tarp civilizacijų nebėra. Modernizacija yra visiems vienoda ir iki tol tradicinėmis ir dievobaimingomis buvusias visuomenes paverčia pasaulietinėmis, panašiomis viena į kitą⁵⁴.

Kita vertus, liberalizmo šalininkai Huntingtoną ir jo teoriją yra linkę laikyti

ti nauja realizmo arba kai kuriais atvejais net makiavelizmo atmaina. Erdemas, tai patvirtindamas, aiškina, jog civilizacijų konfliktas visai nėra nauja tarptautinių santykių paradigma, nes jis labai gražiai įsikomponuoja į politinio realizmo koncepciją *par excellence*.⁵⁵ Skirtumas tik tas, jog vietoje valstybių, dominavusių tarptautinėje sistemoje Šaltojo karo metais, yra įtraukiamos civilizacijos. Huntingtonas, kaip ir jo istoriniai pirmtakai iš Šaltojo karo laikų, labai nedaug dėmesio skiria procesams valstybių viduje, visą savo intelektualinę mintį sutelkdamas į užsienio politikos peripetijas – įtakos sferas, saugumo ir galios balanso klausimus⁵⁶.

Saidas mano jog, civilizacijų konflikto koncepcija yra tam tikrų suinteresuotų jėgų Vakaruose intencija sukelti naują Šaltąjį karą, tik šį kartą ne tarp ideologinių, bet tarp kultūrinių oponentų. Šios naujos tarptautinių santykių paradigmos pritaikymas praktikoje gali turėti labai rimtų pasekmių Vakarų ir islamo santykių raidai ir netgi išprovokuoti ginčavimosi varžybas⁵⁷. Tariqas Modoodas netgi iškelia prielaidą, jog civilizacijų konflikto teorija gali tapti save išpildančia pranašyste. Tai gali įvykti dėl neadekvačių politikų veiksmų, jei jie patikėtų šia agresijos pilna tarptautinių santykių koncepcija ir pradėtų jos nuostatas taikyti empiriškai⁵⁸.

Anot Saido Shirazi, Huntingtonas aklaui atstovauja preventyvaus karo mokyklai, kuri savo teorijomis pateisina išankstinius karinius smūgius tam tikromis aplinkybėmis, kai viena iš konfliktuojančių pusių linkusi į karą įtraukti kuo daugiau kaimynų, taip sukeldama

galimybę kilti naujam pasauliniam karui. Jis net įvardija Huntingtoną esant vieno mentaliteto su Jungtinių Valstijų prezidentu George'u W. Bushu, nes šis palaiko atakas prieš valstybes, kurios nors šiuo metu nėra grėsmingos, bet gali tokiomis tapti ateityje⁵⁹.

Robertas O. Keohane'as ir Josephas S. Nye pabrėžia Huntingtono daromą klaidą, jog šis *soft power* (švelniąją galią) kildina iš *hard power* (kietosios galios) ir mano, kad pirmoji negali egzistuoti be pastarosios palaikymo, tam iliustruoti jie pateikia porą pavyzdžių. Dėl valstybės mažumo ir kariuomenės menkumo Vatikanas nepraranda savo *soft power* kitų šalių atžvilgiu. Santykinai lygiai tokios pat galingos yra Kanada, Švedija ar Nyderlandai, nors jos ir nedisponuoja dideliais kariniais resursais⁶⁰.

Kaltinamus klasikiniu realizmu Huntingtonas buvo numatęs jau rašydamas pirmąjį savo straipsnį apie civilizacijų susidūrimą. Jame buvo nurodyta, jog naujoji teorija yra visai ne civilizacijų konfliktų pageidautinumo pagrindimas⁶¹. Priešingai, civilizacijų konflikto teorijos intencija turėjo būti ne prieššūkumo ir konfliktų eskalavimas, o bandymas to išvengti. Huntingtonas mano, jog tik susipažinus su naujai susiklosčiusiomis pasaulinėmis politinėmis aplinkybėmis po Šaltojo karo galima pradėti veikti tokiu būdu, kuris labiausiai pasitarnautų globaliai taikai palaikyti. O jei bus elgiamasi priešingai, t. y. taikomos senos, dar nuo Šaltojo karo užsilikusios, realistinės tarptautinių santykių aiškinimo metodikos, civilizaciniai konfliktai gali labai paūmėti ir pasaulinei taikai ateis galas.

Labai panašus scenarijus, anot autoriaus, pasaulį gali ištikti, jei tarptautinių santykių disciplinoje ims dominuoti liberalų siūlomas užsienio politikos studijavimo būdas, kuris Vakarams būtų dar pragaištingesnis. Esmė tai, jog liberalai yra linkę pasitikėti *soft power* veiksmingumu visose gyvenimo situacijose, ir tai, beje, Vakarų visuomenėse yra efektyviai pasitvirtinusi taktika. Tačiau jos pritaikymas globaliu mastu reikštų, jog Vakarai sau geopolitinėje erdvėje prisiima karinės galios vakuumo „privalumus“, ir tuo, be abejonės, iškart pasinaudotų „realistiškiau“ mąstančios kaimynės⁶². Šią problemą gana išsamiai yra aptaręs Robertas Kaganas knygoje *Apie galią ir rojų: Amerika ir Europa naujoje pasaulio tvarkoje (Of Paradise and Power, America and Europe in the New World Order)*⁶³.

Tiek Saidas, tiek Fukuyama iš dalies sutinka su Huntingtono prielaida, jog dabartinė įtampa tarp islamo ir Vakarų atsirado didžia dalimi dėl pastarųjų netinkamo elgesio su musulmonais. Diplomatinio spaudimu ir net karais kišamos modernios, vakarietiškos vertybės bei arogantiškas įsitikinimas, jog jos yra pačios geriausios, kelia nepasitikėjimą visu modernizacijos procesu, kuris savaime ima asocijuotis su nekenčiamais, moraliskai degradavusiais Vakaraais⁶⁴. Skirtumas tik toks, jog Huntingtonas siūlo atsigręžti į kultūrinės šaknis bei patvirtinti savo krikščionišką tapatybę, o Fukuyama agituoja už pasaulietiškumą, tarptautinės teisės normatyvumą bei vakarietiško visuomenių atvirumą įvairių civilizacijų atstovams. Jamesas Kurthas ateities takoskyrą įžvelgia ne tarp *the West and the Rest* (Vakarų ir kitų), bet

pačioje Vakarų politinėje mintyje tarp provakarietiško konservatorių, tokių kaip Huntingtonas, ir postvakarietiško multikultūralistų liberalų, tokių kaip Fukuyama⁶⁵. Nuo šios dvikovos nugalėtojų gali paaiškėti tolimesnis tiek Vakarų, tiek ir viso pasaulio likimas.

Apibendrinant verta pastebėti, jog iš liberalizmo pozicijų kritika Huntingtonui rėmėsi postmoderniai multikultūralistiniu pasaulio vaizdiniu, kuriam iš pamatų prieštarauja civilizacijų konflikto teorija. Vakarų multikultūralistai, ypač amerikiečiai, pasaulį nori padaryti tokį kaip Amerika, o Ameriką – tokią kaip pasaulis, tačiau, anot Huntingtono, multikultūralistinė Amerika veikia yra utopija, nes nevakarietiška Amerika nėra Amerika⁶⁶. Europos atvejis yra kone identiškas – nevakarietiška Europa yra ne Europa, o sumažinta pasaulio versija. Tai automatiškai implikuoja, jog nevakarietiškai Europai yra būdingos ne vakarietiškos vertybės, o viso pasaulio kultūrų vertybės, kurios dauguma atvejų demokratija, liberalizmu ir ekonomikos išskėlimu virš politikos visai nekvepia.

Trečiąją grupę kritikų galima sudaryti iš žmonių, kurie iš esmės pritarė Huntingtono teiginiui, jog religija per pastaruosius keletą dešimtmečių ima skverbti į pasaulio politikos sprendimų virtuvę ir reiškia pretenzijas tapti svarbia sritimi valstybės formuojamose užsienio politikos strategijose. Williamas McNeillas kritikuoja ne pačią idėją, jog ginčai tarp religinių-kultūrinių tapatybių po Šaltojo karo tampa tarptautinių konfliktų židiniu, o kiek labiau baigiamąją Huntingtono knygos dalį, kurioje autorius normatyviai pristato priesakus, kurių

Vakarams derėtų laikytis, norint išlaikyti savo dominuojantį vaidmenį pasaulyje ir kartu kuo mažiau kiršinti aplinkines civilizacijas prieš save. Jis teigia, jog šiuo metu Vakarų flagmanu esančios Jungtinės Valstijos negali grįžti prie izoliacionizmo politikos arba bunkerio mentaliteto. Primenama Viduramžių Kinijos patirtis, kai buvusi didžiausia, turtiniausia ir stipriausia pasaulio galybė savanoriškai nusprendė imtis izoliacionistinės politikos, kurios neigiamas pasekmes pajuto jau po keleto šimtų metų, kai į kinų uostus ėmė plūsti technologškai pažangesni europiečių laivai. Jis taip pat prideda, kad Vakarams išgyvenant reprodukcinę krizę, vienintelė galimybė ją nugalėti yra kultūrinė ekspansija. Tiek islamas, tiek Indija ir Kinija savo įtaką plečia ir įtikinėjimo / konversijos, ir tiesioginės reprodukcijos keliais, o krikščionybė plėstis realiai iš esmės gali tik bendravimo / konversijos būdu⁶⁷.

Jam antrina ir Lee Harris rašydamas, jog atsisakymas siekti pertvarkyti kitus pasaulio kraštus pagal savus idealaus Vakarams ne tik nepadės išvengti konfliktų su stiprėjančiomis svetimomis civilizacijomis, tačiau tokia taktika prieštarauja visai Amerikos projekto esybei – teisuoliškam universalizmui. Be to, vienašališkas atsitraukimas ir izoliacionizmas jokių būdu nereiškia, kad kitos civilizacijos nebandys primesti savųjų idealų, pasinaudodamos Vakarų neveiksnumu⁶⁸. Vis dėlto lieka nepaliesta tapatybės krizės keliamų klausimų problema, kurią pabrėžia Huntingtonas. Siūlydamas atsigręžti į kultūrinės šaknis bei apmaldyti savo ekspansines pretenzijas, jis turi omenyje siekį pakrauti „nusedusias baterijas“, be kurių yra neįmanomas nei demografinės krizės suvaldymas, nei politinis Vakarų vientisumas, nei tuo labiau dominavimas tarptautiniuose santykiuose.

IŠVADOS

Apibendrinant galima teigti, jog religijos veiksmo politikoje tyrimų atgimimas XX a. pabaigoje akademinėje sferoje vystėsi etapais, inspiruotais ryškių, ir kartais net visą pasaulį sukretusių politinių įvykių. Dauguma tyrinėtojų sutaria, jog sekuliarizacijos aukso amžius truko nuo Pirmojo pasaulinio karo pradžios iki septinto dešimtmečio antros pusės. Nuo tada kartu su Izraelio ir arabų šalių konfliktais, paskatinusiais kariavusias visuomenes stiprybės ir vieningumo ieškoti savo etnoreliginiame pavelde, manoma, jog prasidėjo religijos atgimimas tarptautinėje politikoje. Vėliau vykęs karas Afganistane, islamo revoliucija Irane, Kata-

likų Bažnyčios sukelta demokratizacijos banga, Krikščioniškosios dešinės judėjimas Amerikoje, induistų nacionalistų pergalės Indijoje, tamilų-singhalų pilietinis karas Šri Lankoje ir keletas kitų epizodų sukeldavo tam tikro susidomėjimo bangas religijos ir politikos santykiais akademinėje bendruomenėje, tačiau tai buvo nesistemiški ir nepakankamai gilūs tarpdisciplininiai tyrimai. O tarptautinių santykių teorijoje šie epizodai būdavo spraudžiami į sekuliarių teorijų rėmus.

Naujam etapui religijos ir politikos santykių tyrimuose pamatus paklojo Šaltojo karo pabaiga bei ideologinės įtampos tarp Rytų ir Vakarų sumenkimas. Kartu

su Huntingtono civilizacijų konflikto tezėmis ir kiek vėliau jas tarsi patvirtiniais rugsėjo 11-osios įvykiais buvo žengtas žingsnis į naują etapą religinio atgimimo kontekste, kuriame pagrindinis autorių, rašančių apie politiką ir religiją, leitmotyvas tapo sekuliarizacijos universalumo kvestionavimo tematika bei tarptautinių santykių disciplinos kritika. Nepaisant to, jog susidomėjimas šiomis problemomis pastarąjį dešimtmetį yra itin išaugęs, kol kas galima tvirtinti, kad religijos ir politikos studijos dar netapo mokslinės disciplinos objektu, o tradicinės tarptautinių santykių teorijos toliau neadekvačiai vertina religijos inspiruojamų politinių sprendimų savitumą. Vis dėlto, tik šiais metais nuvilnijusios daug pasaulio susidomėjimo sulaukusios islamo tautų revoliucijos, kurios anaip tol dar nesibaigė, turėtų inspiruoti pakilimą religijos ir politikos santykių tyrimuose.

Naują etapą religijos ir politikos santykių atgimime atvėrusios Huntingtono

idėjos sulaukė įvairiapusės reakcijos. Tam tikra dalimi kritikai naudoti argumentai atspindėjo bendrą tarptautinių santykių disciplinos poziciją dėl religijos daromos įtakos politiniams procesams. Labiausiai kritikuotas elementas, būdingas tiek realistams, tiek liberalams, buvo Huntingtono teiginys, kad religinės-kultūrinės tapatybės ypatybės gali versti žmones atsisakyti santykinai geresnės materialinės gerovės užsitikrinimo siekių. Anot jų, tai yra mažai tikėtina ir vietiniame politiniame lygmenyje, ir, juo labiau, tarptautiniu mastu. Tai iš esmės patvirtina modernybei artimą, tačiau daugumai religijų svetimą žmogaus sampratą: žmogus visų pirma yra biologinė būtybė, o ne *Imago Dei* žemėje. Žvelgiant giliau, galima konstatuoti, kad nesutarimai tarp Huntingtono ir daugumos jam nepritariančiųjų slepia modernybės ir Apšvietos amžiaus projekto kovą su atgimstančiu religijos fenomenu, kurios raidos ir baigties nuspėti neįmanoma.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Daniel Philpott. *Has the Study of Global Politics Found Religion?* Internetinė prieiga: <http://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev.polisci.12.053006.125448>. Žiūrėta 2011 06 07.
- ² Timothy S. Shah, Monica D. Toft. *Why God is Wining*. Internetinė prieiga: http://www.wcfia.harvard.edu/sites/default/files/Toft_WhyGod.pdf. Žiūrėta 2011 06 25.
- ³ Matilde Zimmermann. *Che Guevara's Bolivia Campaign: Thirty Years of Controversy*. Internetinė prieiga: <http://lasa.international.pitt.edu/LA-SA98/Zimmermann.pdf>. Žiūrėta 2011 06 10.
- ⁴ Samuel P. Huntington. *The third wave: Democratization in the late twentieth century*. Norman: University of Oklahoma Press, 1991; Philpott D. *The Catholic Wave*. Internetinė prieiga: <http://www.clas.ufl.edu/users/bmoraski/Democratization/>

- [Philpott04_JOD.pdf](#). Žiūrėta 2011 06 24; Doh Ch. Shin. *On the third wave of democratization: A synthesis and evaluation of recent theory and research*. Internetinė prieiga: http://pics3441.upmf-grenoble.fr/articles/demo/r_on_the_third_wave_of_democratization.pdf. Žiūrėta 2011 06 24; Monica D. Toft, Daniel Philpott, Timothy S. Shah. *God's Century: Resurgent Religion and Global Politics*. Internetinė prieiga: http://www.princeton.edu/politics/events/repository/public/faculty/Philpott_Princeton_Seminar.pdf. Žiūrėta 2011 06 24.
- ⁵ Alasdair MacIntyre. *After Virtue: A Study in Moral Theory*, 2nd ed. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1997, p. 61.
- ⁶ Elizabeth Hurd. *The Politics of Secularism in International Relations*. – Woodstock: Princeton University Press, 2008, p. 23.

- ⁷ Michael Barnett, Raymond Duvall. *Power in International Politics*. Internetinė prieiga: <http://www.jstor.org/pss/3877878>. Žiūrėta 2011 06 15.
- ⁸ José Casanova. *Public Religions in the Modern World*. – Chicago: University of Chicago Press, 1994, p. 216.
- ⁹ Žr. Monica D. Toft, Daniel Philpott, Timothy S. Shah. *God's Century: Resurgent Religion and Global Politics*.
- ¹⁰ Kenneth D. Wald, Clyde Wilcox. *Getting Religion: Has Political Science Rediscovered the Faith Factor?* Internetinė prieiga: <http://www.apsanet.org/img-test/apsmov06wald.pdf>. Žiūrėta 2011 06 15.
- ¹¹ Žr. James A. Bill. *The Eagle and the Lion: The Tragedy of American-Iranian Relations*. – New Haven: Yale University Press, 1988.
- ¹² Žr. Kenneth D. Wald, Clyde Wilcox. *Getting Religion: Has Political Science Rediscovered the Faith Factor?*
- ¹³ Mark Juergensmeyer. *The New Cold War? Religious Nationals Confronts Secular State*. – Berkeley: University of California Press, 1994, p. 107–109.
- ¹⁴ Žr. James Piscatori. *Islam in a World of Nation-States*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986; Jeffrey K. Hadden, Anson Shupe. *The Politics of Religion and Social Change: Religion and the Political Order*. – New York: Paragon House Publishers, 1988; William H. Swatos. *Religious Politics in Global and Comparative Perspective*. – New York: Greenwood Press, 1989; Stuart Mews. *Religion in Politics: A World Guide*. – Essex: Longman International Reference, 1989.
- ¹⁵ Mark Juergensmeyer. *The New Cold War? Religious Nationals Confronts Secular State*, p. 70.
- ¹⁶ James F. Rinehart. *Religion in World Politics: Why Resurgence?* Internetinė prieiga: http://www.politicalreviewnet.com/polrev/reviews/MISR/R_1521_9488_069_1004943.asp. Žiūrėta 2011 06 10.
- ¹⁷ Bernard Lewis. *The Roots of Muslim Rage*. Internetinė prieiga: <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1990/09/the-roots-of-muslim-rage/4643/>. Žiūrėta 2011 06 27.
- ¹⁸ Samuel P. Huntington. *The Clash of Civilizations?* Internetinė prieiga: <http://www.polsci.wvu.edu/faculty/hauser/PS103/Readings/Huntington-ClashOfCivilizationsForAffSummer93.pdf>. Žiūrėta 2011 06 26; Žr. Samuel P. Huntington. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. – New York: Simon&Schuster, 1996.
- ¹⁹ Francis Fukuyama. *Has History Restarted Since September 11?* Internetinė prieiga: <http://www.cfr.org/europerussia/has-history-restarted-since-september-11/p4750>. Žiūrėta 2011 06 20.
- ²⁰ Philip S. Gorski, Altinordu A. *After Secularization? Internetinė prieiga: http://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev.soc.34.040507.134740*. Žiūrėta 2011 06 10.
- ²¹ Pippa Norris, Ronald Inglehart. *Islam & the West: Testing the 'Clash of Civilizations' Thesis*. Internetinė prieiga: <http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/ Acrobat/Clash%20of%20Civilization.pdf>. Žiūrėta 2011 06 15.
- ²² Pippa Norris, Ronald Inglehart. *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- ²³ Ronald Inglehart. *Is There a Global Resurgence of Religion?* Internetinė prieiga: <http://pewforum.org/Politics-and-Elections/Is-There-a-Global-Resurgence-of-Religion.aspx>. Žiūrėta 2011 06 15.
- ²⁴ Ronald Inglehart. *West Is Unique, Not Universal*. Internetinė prieiga: <http://cim.dcg.ibs.iscte.pt/Huntington%20-The%20West.pdf>. Žiūrėta 2011 06 26.
- ²⁵ Peter L. Berger. *The Desecularization of the World*. – Washington: Ethics and Public Policy Center, 1999, p. 2–3.
- ²⁶ Žr. Scott M. Thomas. *The Global Resurgence of Religion and the Transformation of International Relations*. – New York: Palgrave MacMillan, 2005; Daniel Philpott. *Has the Study of Global Politics Found Religion?* Internetinė prieiga: <http://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev.polisci.12.053006.125448>. Žiūrėta 2011 06 07.
- ²⁷ Andreas Osiander. *Sovereignty, International Relations, and the Westphalian Myth*. Internetinė prieiga: http://www.labmundo.org/disciplinas/OSIENDER_sovereignty_international_relations_and_the_westphalian_myth.pdf. Žiūrėta 2011 06 23.
- ²⁸ Žr. Fouad Ajami. *The Summoning. The Clash of Civilizations: The Debate*. – New York: Council of Foreign Relations, 2010.
- ²⁹ John Gray. *Global Utopias and Clashing Civilizations: Misunderstanding the Present*. Internetinė prieiga: http://mwmt.co.uk/documents/MWML1997_Gray.pdf. Žiūrėta 2011 06 06.
- ³⁰ Samuel P. Huntington. *Hassner's Bad Bad Review*. Internetinė prieiga: <http://www.irchina>.

- org/en/xueren/foreign/view.asp?id=131. Žiūrėta 2011 06 10.
- ³¹ Samuel P. Huntington. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. – New York: Simon&Schuster, 1996, p. 21; Samuel P. Huntington. *Colorado College's 125th Anniversary Symposium Cultures in the 21st Century: Conflicts and Convergences*. Internetinė prieda: <http://www.coloradocollege.edu/Academics/Anniversary/Transcripts/HuntingtonTXT.htm>. Žiūrėta 2011 06 10.
- ³² Samuel P. Huntington. *The Clash of Civilizations?* Internetinė prieda: <http://www.polsci.wvu.edu/faculty/hauser/PS103/Readings/Huntington-ClashOfCivilizationsForAffSummer93.pdf>. Žiūrėta 2011 06 26.
- ³³ Žr. Fouad Ajami. The Summoning. *The Clash of Civilizations: The Debate*.
- ³⁴ Egin I. Erdem. *The 'Clash of Civilizations': Revisited after September 11*. Internetinė prieda: <http://www.alternativesjournal.net/volume1/number2/erdem.htm>. Žiūrėta 2011 06 06.
- ³⁵ Žr. Albert L. Weeks. Do Civilizations Hold? // *The Clash of Civilizations: The Debate*. – New York: Council of Foreign Relations, 2010. Masakazu Yamazaki, *Asia, a Civilization in the Making: East Asia, the Pacific, and the Modern Age*. Internetinė prieda <http://www.foreignaffairs.com/articles/52246/masakazu-yamazaki/asia-a-civilization-in-the-making-east-asia-the-pacific-and-the->. Žiūrėta 2011 06 06.
- ³⁶ Edward W. Said. *The Clash of Ignorance*. Internetinė prieda: <http://www.thenation.com/doc/20011022/said>. Žiūrėta 2011 06 10; Edward W. Said. *Impossible Histories: Why the Many Islams Cannot be Simplified*. Internetinė prieda: <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/crisis/said.htm>. Žiūrėta 2011 06 17.
- ³⁷ Žr. Samuel P. Huntington. If Not Civilizations, What? // *The Clash of Civilizations: The Debate*. – New York: Council of Foreign Relations, 2010.
- ³⁸ Jonathan Fox. *Two Civilizations and the Ethnic Conflict. Islam and the West*. Internetinė prieda: http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Acrobat/stm103%20articles/Ethnic%20conflict%20Fox_JPR_.pdf. Žiūrėta 2011 06 27.
- ³⁹ Samuel P. Huntington. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. – New York: Simon&Schuster, 1996, p. 43.
- ⁴⁰ Samuel P. Huntington. *A Conversation with Samuel P. Huntington: Religion, Culture, and International Conflict After September 11*. Internetinė prieda: http://www.eppc.org/printVersion/print_public.asp?pubID=1537. Žiūrėta 2011 06 11.
- ⁴¹ Žr. Bernard Lewis. *Islam and the West*. – New York: Oxford University Press, 1993; Madan Lal Goel. *Radicalism and the Clash of Civilizations*. Internetinė prieda: <http://www.uwf.edu/govt/facultyforums/documents/ARadicalismandClashofCivilizations.pdf>. Žiūrėta 2011 06 09; Samuel P. Huntington. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. – New York: Simon&Schuster, 1996, p. 174–179.
- ⁴² Žr. John L. Esposito. *The Islamic Threat: Myth or Reality?* – New York: Oxford University Press, 1999; Robert L. Bartley. The Case of Optimism. // *The Clash of Civilizations: The Debate*. – New York: Council of Foreign Relations, 2010.
- ⁴³ Žr. Fouad Ajami. The Summoning. // *The Clash of Civilizations: The Debate*.
- ⁴⁴ Žr. ten pat.
- ⁴⁵ Zbigniew Brzezinski. *The Choice: Global Domination or Global Leadership*. – New York: Basic Books, 2004, p. 59.
- ⁴⁶ Samuel P. Huntington. *West Is Unique, Not Universal*. Internetinė prieda: <http://cim.dcg.ibs.iscte.pt/Huntington%20-The%20West.pdf>. Žiūrėta 2011 06 26.
- ⁴⁷ Žr. Francis Fukuyama, *The End of History?*
- ⁴⁸ Gunnar Matthiessen. *Critical analysis of Samuel P. Huntington's thesis that, after "ideology", "cultural differences" now form the dynamics of international politics*. Internetinė prieda: <http://www.hausarbeiten.de/faecher/hausarbeit/pot/19275.html>. Žiūrėta 2011 06 24.
- ⁴⁹ Mes nesimokome apie karą, nes karo nebėra (angl.).
- ⁵⁰ Samuel P. Huntington. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. – New York: Simon&Schuster, 1996, p. 31–32.
- ⁵¹ John G. Ikenberry. *The West: Precious, not Unique: Civilizations Make for a Poor Paradigm Just Like the Rest*. Internetinė prieda: <http://www.foreignaffairs.com/articles/52873/g-john-ikenberry-et-al/the-west-precious-not-unique-civilizations-make-for-a-poor-paradigm>. Žiūrėta 2011 06 06.
- ⁵² Dieter Senghaas. *The Clash of Civilizations – An Idée Fixe?* Internetinė prieda: <http://www.jstor.org/pss/425236>. Žiūrėta 2011 06 06.
- ⁵³ Pippa Norris, Ronald Inglehart. *Islam & the West: Testing the 'Clash of Civilizations' Thesis*. Internetinė prieda: <http://www.hks.harvard.edu/fs/>

- pnorris/ Acrobat/ Clash%20of%20Civilization. pdf. Žiūrėta 2011 06 15.
- ⁵⁴ Žr. Jeane J. Kirkpatrick. The Modernizing Imperative. // *The Clash of Civilizations: The Debate*. – New York: Council of Foreign Relations, 2010; Kishore Mahbubani. The Dangers of Decadence. // *The Clash of Civilizations: The Debate*. – New York: Council of Foreign Relations, 2010.
- ⁵⁵ Egin I. Erdem. *The 'Clash of Civilizations': Revisited after September 11*. Internetinė prieiga: <http://www.alternativesjournal.net/volume1/number2/erdem.htm>. Žiūrėta 2011 06 06.
- ⁵⁶ Richard E. Rubenstein, Jarle Crocker. *Challenging Huntington*. Internetinė prieiga: www.jstor.org/stable/1149220. Žiūrėta 2011 06 15.
- ⁵⁷ Edward W. Said. *The Clash of Ignorance*. Internetinė prieiga: <http://www.thenation.com/doc/20011022/said>. Žiūrėta 2011 06 10.
- ⁵⁸ Tariq Modood. *Muslims in the West*, *The Observer*. Internetinė prieiga: <http://observer.guardian.co.uk/islam/story/0,,576697,00.html>. Žiūrėta 2011 06 27.
- ⁵⁹ Said Shirazi. *Your New Enemies*. Internetinė prieiga: http://www.dissidentvoice.org/Articles/Shirazi_Huntington.htm. Žiūrėta 2011 06 26.
- ⁶⁰ Robert O. Keohane, Joseph S. Nye Jr. *Power and Interdependence in the Information Age*. Internetinė prieiga: http://academos.ro/sites/default/files/power_and_interdependence.pdf. Žiūrėta 2011 06 24.
- ⁶¹ Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations?*
- ⁶² Samuel P. Huntington. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, p. 308–318.
- ⁶³ Žr. Robert Kagan. *Apie Rojų ir galią: Amerika ir Europa naujoje pasaulio tvarkoje*. – Vilnius: Eugrimas, 2004.
- ⁶⁴ Francis Fukuyama. Identity, Immigration, and Liberal Democracy. // *Journal of Democracy*. Internetinė prieiga: <http://www.journalofdemocracy.org/articles/gratis/Fukuyama-17-2.pdf>. Žiūrėta 2011 06 17; Edward W. Said. *Islam and the West are Inadequate Banners*. Internetinė prieiga: <http://observer.guardian.co.uk/islam/story/0,,576703,00.html>. Žiūrėta 2011 06 27.
- ⁶⁵ James Kurth. *American and the West: Global Triumph or Western Twilight?* Internetinė prieiga: http://www.accessmylibrary.com/coms2/summary_0286-27056012_ITM. Žiūrėta 2011 06 26.
- ⁶⁶ Samuel P. Huntington. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, p. 318.
- ⁶⁷ William H. McNeill. *The Decline of the West?* Internetinė prieiga: <http://www.nybooks.com/articles/archives/1997/jan/09/decline-of-the-west>. Žiūrėta 2011 06 06.
- ⁶⁸ Lee Harris. *Civilization and its Enemies*. – New York: Free Press, 2004, p. 46–47.